

УДК 330.1

С. В. Петруха,
заступник директора,
Інститут післядипломної освіти ДННУ "Академія фінансового управління"

ЕВОЛЮЦІЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ АГРАРНИХ КРИЗ

S. Petrukha,
Deputy Director of the Institute of Postgraduate Education SESE "The Academy of Financial Management"

EVOLUTION OF METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE AGRARIAN CRISES RESEARCH

Проведені ґрунтовні дослідження циклічності розвитку економічних систем дали змогу встановити, що економічна криза є невід'ємним компонентом турбулентності розвитку ринкового господарства, а аграрна криза — складовою системної ринково-трансформаційної кризи. Однак специфіка аграрної сфери провокує виникнення поряд з аграрними кризами як складовими еволюційно-відтворювальної кризи, зумовленої циклічними коливаннями ринкового господарства, аграрної кризи як самостійного явища.

Аналіз теоретико-методологічного підґрунтя структурно-ринкових перетворень постсоціалістичних економік дозволив дійти висновку, що негативні ефекти ринкових турбулентностей стійко зберігаються в агросекторі економіки, внаслідок впливу інерції кризової тенденційності. Доведено, що саме кризове інерціювання забезпечило еволюціонування методологічних підходів до дослідження аграрних криз — від кількісного оцінювання фізично вимірюваних величин, продуктованих аграрними відносинами, у поглядах фізіократів, до структурно-кількісних диспаратів спричинених або так званою "продовольчою кризою", або падінням цін на продовольство внаслідок перевищення сільськогосподарської продукції, у поглядах сучасних дослідників аграрних відносин.

На підставі авторського трактування поняття "аграрна криза" (це порушення рівноваги соціально-економічної структури агросектору економіки обумовлене переходом до нової моделі агровиробництва, спрямованої на інтенсифікацію виробництва продовольчих ресурсів та реалізацію ЦРТ/ЦСР), аргументовано необхідність розширення існуючого методологічного підходу до дослідження аграрних криз індикативно-прогресовим моніторингом структурно-якісних перетворень в агросекторі економіки, спричинених адаптуванням економічних систем до виконання ЦРТ/ЦСР, наднаціональним (регіональним) координуванням агрополітики, зокрема в сфері державної підтримки (допомоги), технічного регулювання виробництва (виращування) сільськогосподарської продукції, забезпечення продовольчої та у визначених межах національної безпеки, інституційних засад антикризового регулювання, спрямованих на створення макроекономічних умов для рентабельного функціонування різних організаційно-правових форм агропромислових підприємницьких формувань, подальшого збалансування функціонування агрогалузі з екосистемою, культурою продовольчого кошику відповідного соціуму, розвитком сільських територій, продуктивною зайнятістю сільського населення як підвалин сталого розвитку сектору в цілому.

Аргументовано, що саме феномен аграрної кризи у синергетичному зв'язку із роллю агросектору економіки у забезпеченні стійкості розвитку економічних систем спричинили виділення проблеми забезпечення сталого розвитку сільського господарства в окремий стратегічний напрям ЦСР — Ціль 2 "Zero hunger": "Викорінення голоду, досягнення продовольчої безпеки, покращення харчування, а також сприяння сталому розвитку сільського господарства".

The conducted systemic researches cyclicity of economic systems development allowed to establish that the economic crisis is an integral component of turbulence of the market economy, and the agrarian crisis is a part of a systemic market-transformational crisis. However, the specific of agricultural sphere provokes the emergence of the agrarian crisis as an independent phenomenon, along with agricultural crises as a component of evolutionary-reproduction crisis caused by cyclical fluctuations in market economy.

Analysis of theoretically-methodological basis of structural market transformations in post-socialist economies made possible to conclude that the negative effects of market turbulence are kept steady in the agricultural sector of the economy because of the impact of the inertial crisis tendencies. It was proved that inertia of crisis ensured the evolution of methodological approaches to the studying of agrarian crises: from the quantitative evaluation physically measurable quantities, produced by agricultural relations (in the views of the Physiocrats), to the structurally-quantitative disparities, which were caused by either so-called "food crisis", or by fall in food prices due to overproduction of agricultural products (in the views of modern researchers of agrarian relations).

Based on the author's interpretation the concept of "agrarian crisis" (as the breaking of balance in social-economic structure of the agricultural sector of the economy due to the transition to a new model of agricultural production aimed at intensification producing of food resources and implementation the MDGs/SDGs), it was demonstrated the need to expand the existing methodological approach to the study of agrarian crises by including the indicatively-progressive monitoring of structural and qualitative changes in the agricultural sector of the economy, which were caused by adaptation of economies for implement the MDGs/SDGs, by supranational (regional) agricultural policy coordination, particularly in the area of state support (aid), technical regulation of production (growing) agricultural products, food and in providing food and national security within certain limits, as well as monitoring the institutional foundations of anti-crisis regulation, aimed at creating macroeconomic conditions for profitable operation of agricultural business units with different legal and organizational forms, the further balance adjustment between functioning of agrarian sector and eco-system, culture of food basket respective society, rural development, productive employment of the rural population, as the foundations of sustainable development of the sector as a whole.

Author has grounded that the phenomenon agrarian crisis in synergy with the role of the agricultural sector of the economy in ensuring the sustainability of economic systems caused selection of the problems sustainable agricultural development as a separate strategic direction SDGs — Goal 2 "Zero hunger": "End hunger, achieve food security and improved nutrition and promote sustainable agriculture".

Ключові слова: аграрна сфера, аграрна криза, сталий розвиток, кризове інерціювання, рецесія, цілі розвитку тисячоліття, цілі сталого розвитку.

Key words: agriculture, agrarian crisis, sustainable development, inertia of crisis, recession, Millennium Development Goals, Sustainable Development Goals.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Досвід трансформаційно-ринкових перетворень постсоціалістичних економік свідчить про те, що негативні ефекти ринкових турбулентностей стійко зберігаються в аграрному секторі економіки внаслідок впливу інерції кризової тенденційності. Рішення проблеми компенсації цього негативного, довгострокового впливу переважна більшість економістів зі світовим ім'ям бачать, насамперед, у створенні макроекономічних умов для рентабельного функціонування різних організаційно-правових форм агропромислових підприємницьких формувань. Очевидно, це процес довгострокового планування, правильна функційно-параметрична цілеорієнтація якого може бути забезпечена тільки в рамках формування системи стратегічного управління розвитком сільськогосподарського виробництва, що включає всі економічні рівні.

У цьому контексті актуалізується необхідність дослідження кризових явищ в аграрній сфері, їх причин і наслідків для відповідних економічних системи та економіки країни в цілому у взаємозв'язку із еволюціонуванням відповідних методологічних підходів у теоретичних координатах еволюційної теорії і теорії економічних циклів.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Науковій проблемі дослідження аграрних відносин, циклічності розвитку аграрного виробництва, визначення ролі агросектору в світсистемі виділено значне місце в міждисциплінарних працях таких учених-класиків: А. Алчіана, П. Буагільбера, Дж. Б'юкенена, В. Гурне, Дж. Кейнса, Ф. Кене, Р. Коуза, Н. Кондратьєва, К. Маркса, А. Маршалла, В. Мірабо, А. Монкретьєна, П. Немура, Д. Норта, В. Петті, Д. Пі-

Рис. 1. Типологія економічних циклів

Джерело: складено автором.

кардо, П. Самуельсона, А. Сміта, М. Туган-Барановського, А. Тюрго, Й. Шумпетера, М. Фрідмана та багатьох інших.

Проблемам реформування державної аграрної політики, дослідженню аграрних криз, антикризового регулювання агросектору в умовах глобалізації, регіональної інтеграції та різновекторного регулювання світових ринків продовольства присвячені наукові праці: П. Бакуменка, С. Гасанова, А. Забловського, М. Кропивка, Д. Крисанова, Ю. Лупенка, В. Месель-Веселяка, В. Молдаван, І. Прокопи, П. Саблука, А. Чухна тощо, дослідників таких найавторитетніших світових установ, як Продовольчої та сільсько-господарської організації ООН, Міністерства сільського господарства США: Е. Аткинсона, Д. Вінсента, Т. Джослінга, Т. Джонсона, К. Зулауфа, Ж. Кіркпатріка, Ш. фон Крамона-Таубадея, Ц. Лермана, С. Робінсон, А. Стокель, А. Штріве та низки інших.

Проте сьогодні в сучасній агроекономічній науці відсутні як вичерпна історія, так і задовільний теоретико-методологічний інструментарій аграрних криз, спонукаючи автора статті до припущення, що аграрна історія є релевантною інформацією для еволюціонування такої теорії, зокрема в частині невід'ємності дослідження історичних процесів з циклами аграрного розвитку. Саме тому при дослідженні цієї проблематики в історичному контексті, потрібні безапеляційно чіткі визначення як аграрної кризи, так і критеріальної декомпозиції, яка дозволить констатувати та датувати кризові ситуації.

Однак в економічній науці та агроекономіці зокрема, не існує загальновизнаних дефініцій, навіть сам термін "криза" часто використовується у науковій літературі економічного профілю в широкому сенсі — від різкої зміни, переломного моменту в розвитку до скрутного становища у певному періоді. Якщо з приводу загальної економічної кризи в науковому середовищі існує консенсус, кризою (рецесією) прийнято називати стан економіки, за якого відбувається зниження ВВП протягом 6 місяців поспіль, то критеріальний базис кризи в аграрному секторі, яким оперують вище перелічені сучасні економісти-аграрники, як правило, ситуативний. Саме тому вони не мають ні паритетності по відношенню до реалій інших часових відрізків функціонування та розвитку аграрного сектору економіки, ні потенціалу збереження свого первинного сенсу при діагностуванні знову виникаючих чи повторюваних явищ.

ФОРМУВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ

Метою дослідження є розкриття еволюції основних методологічних підходів до дослідження аграрних криз у контексті розвитку соціоекономічних відносин в агросфері та провідних напрямів економічної теорії щодо антикризового регулювання сучасних агроекономічних систем.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Проблема циклічності стала активно розвиватися в економічній теорії лише з початку ХІХ

ст., коли англійський учений Х. Кларк в 1847 р. припустив, що інтервал між двома економічними спадами 1793 і 1847 рр. не випадковий. Відтоді представники різних наукових шкіл по-різному трактують природу економічних циклів і криз. Одним з перших економістів, що ґрунтовно вивчав дану проблематику, був К. Маркс, який виділив 4 фази "промислового циклу", послідовно змінюючи одна одну [14]: криза, депресія, поживлення та піднесення. При цьому введення в категоріальний апарат "промислового циклу" було обумовлено необхідністю відображення специфіки відтворювальних процесів в промисловості як матеріально-технічній основі капіталістичного устрою суспільного виробництва, що в подальшому продукує феномен промислових циклів і криз. Криза позитивну динаміку економічної кон'юнктури змінює негативною, тим самим знижуючи макроекономічні показники розвитку, та слугує відправною точкою нового промислового циклу, а відповідна їй періодизація створює хвилеподібний механізм циклічності розвитку економіки.

У сучасній економічній літературі найбільш вживаним є категоріальний апарат, запропонований Національним бюро економічних досліджень США, відповідно до якого цикл включає дві фази [17]: рецесія та підйом (поживлення). Перелом економічної тенденційності відбувається в пікових точках, які абсорбують максимально позитивні значення визначених макроекономічних показників та/або так званого "дна", що відповідно характеризується негативними значеннями макроекономічної динаміки. Слід зауважити, що за такого модельного устрою економічної циклічності категорія "економічна криза" фактично нівелюється, підмінюючись поняттям "рецесія".

На сьогодні існують десятки економічних теорій, що пояснюють першопричини економічної циклічності. Так, лише за критерієм тривалості та амплітуди коливань розрізняють три типи економічних циклів [4]: малі (пов'язані з відновленням економічної рівноваги на споживчому ринку), середні (пов'язані зі зміною попиту на засоби виробництва, зумовленого значним поживленням інноваційного відтворення основного капіталу) та великі (пов'язані з переходом до нових технологічних укладів).

Систематизація класичної наукової літератури дозволила виділити шість найбільш поширених концепт-підходів до економічних циклів, які названі на честь своїх дослідників (рис. 1).

Зважаючи на численну кількість теорій, присвячених економічним циклам і кризам, вба-

чається необхідність в проведенні їх подальшого типологізування із використанням наступних критеріальних ознак:

1) співвідношення факторів, що викликають кризові явища: такі фактори можна об'єднати в ендогенні та екзогенні, що дозволяє дослідників, які займаються вивченням кон'юнктурної динаміки, умовно поділити на дві групи. Перші вважають, що економічні цикли є наслідком випадкових впливів низки незалежних екзогенних імпульсів. Засновником цього підходу є економіст та математик Є. Є. Слуцький, а його послідовники — це найбільш авторитетні вчені сучасної західної неокласичної школи, серед яких необхідно окремо відзначити: Р. Дж. Хоутрі, П. Самуельсона, В. Леонт'єва, Р. Аллена та Дж. Хікса, М. Фридмана, Ж. Дебре, К. Ерроу, І. Шумпетера. Представники другого напрямку вважають, що цикл від самого початку властивий відповідній економічній системі та є ендогенним фактором її розвитку. Перша системна концепція довготривалих економічних коливань, яка виявила їх ендогенний характер, належить видатному економісту М.Д. Кондратьєву;

2) кількісний вимір чинників, які спричинюють циклічність економіки, дає змогу найбільш відомі теорії циклів умовно розділити на дві групи: ті, які вбачають монопричину циклів і криз (моноказуальні теорії), наприклад в оновленні основного капіталу та ті, які пов'язують циклічність з сукупністю факторів (поліказуальні теорії), наприклад, теорія довгих хвиль Кондратьєва;

3) причинний вимір чинників циклічності, в рамках яких економічні теорії можна умовно розділити на чотири великі групи. Перша — розглядає в якості причин циклічного коливання економічної системи особливості розвитку виробничих сил (засоби виробництва і робоча сила), що визначають параметри її функціонування. Водночас одні економісти (Й. Шумпетер, Г. Менш, А. Кляйнкнехт, К. Маркс та інші) акцентують свою увагу на процесах відтворення основного капіталу, обумовленого інновацією техніки та технологій з урахуванням темпів їх розповсюдження. Інша група економістів (К. Фрімен, П. Боккар, Дж. Кларк та інші) абсолютизує динаміку змінного капіталу або є прихильниками аграрних і сировинних циклів (Дж. Мілль, С. Кітчин, Т. Гордон та інші), пов'язуючи економічні кризи з особливостями відтворювальних процесів в сільському господарстві і добувній промисловості. Друга група теорій (монетарні теорії циклів) пов'язує цикли з проблематикою порушення рівноваги у

сфері грошово-кредитних відносин, її представниками є: У. Росту, Г. Леві, І. Фішер, М. Фрідман, М.І. Туган-Барановський та інші. Третя група теорій, на чолі із К. Перес-Пересом, Й. Міллендорфером, С. Вібером, А. Йором, У. Джевонсом, Р. Лукасом, Дж. Катонем та іншими, представлена соціальними, психологічними і інституціональними концепціями. Четверта — обґрунтовує циклічність за рахунок використання поліфакторної системи, її прихильниками є: Д. Домар, П. Дуглас, М.Д. Кондратьєв та Дж. Кейнс;

4) приналежність факторів, що зумовлюють кризу до сукупного попиту або пропозиції тобто за рахунок використання факторів реального сектору економіки. Тут доцільно виокремити неокейнсіанській підхід до економічної циклічності (причина циклів в динаміці сукупного попиту) та теорії реальних циклів Р. Лукаса, Дж. Прескотта та Є. Ф. Кідланда (причина циклів у зміні цін на ресурси, продуктивності праці, встановленні монополій і моносоній);

5) концепції, які об'єднують поліфакторність циклічності, розпочинають свій відлік з "Циклів Кондратьєва", в основі яких лежить точка біфукації способу виробництва як комплексу науково-технічних, економічних, політичних та соціальних системоутворюючих елементів. Окремі дослідження в рамках цієї концепції також здійснювали: Д. Кейнс, К. Маркс, Д. Домар, Т. Дуглас і Р. Лукас.

Таким чином, в економічній теорії представлено значну кількість теоретичних концепцій, що пояснюють сутність економічних циклів і криз, які є неодмінним елементом циклічної динаміки. Кожна нова криза додає до цих теорій емпіричні елементи, що дозволяють забезпечити відповідний методологічний динамізм в осмисленні процесу економічної циклічності, зокрема в умовах глобалізації та поглиблення економічної інтеграції, кризи набувають полікаузального характеру, причини їх виникнення, проявляючись у прихованому конфлікті і диспропорціях, часто знаходяться на стику багатьох теорій різних економічних шкіл та заслуговують на окрему увагу.

Криза — це водночас і порушення усталеної рівноваги, і перехід до нової моделі рівноваги. Тому кризою можна назвати ситуацію, коли в результаті функціонування економічна система генерує збиток, не може продовжувати своє існування (функціонування) в рамках усталеної економічної моделі, зумовлює здійснення інновативного оновлення, потребує невідкладного прийняття рішення, супроводжуючись хаотичністю, суперечливістю суджень

в рамках існуючого методологічного підґрунтя, невизначеністю класичної фазовості циклової поведінки тощо, що в підсумку дозволяє забезпечити розгляд кризи як феномену через свою полі-факторність, рівневість та гранність.

В епоху античності, за часів Гіппократа, термін "криза" знайшов своє застосування в лікарській практиці, відбиваючи апогей розвитку захворювання. У даному контексті мова йшла про "crisis" (грец. κρίσις або krisis — поворотний пункт, результат), хворобу, яка інтенсифікується, переходячи або в інший патологічний стан, або взагалі спричинює смерть.

У XVII—XVIII ст. поняття "криза" стало застосовуватися для пояснення та уособлення мотивів активізації окремих військово-політичних процесів, при цьому первісний ідеологічний сенс поняття залишався незмінним.

Перехід від ручного, ремісничо-мануфактурного й доморобного до великого машинного фабрично-заводського виробництва, який розпочався в Англії у другій половині XVIII ст. і впродовж XIX ст. поширився на інші країни Європи, США та Японію (промисловий переворот), забезпечило проникнення феномену криз на відповідні економічні процеси, створивши тим самим методологічне підґрунтя до появи "класичного" економічного його трактування як девіантної поведінки економічного циклу в капіталістичній економічній системі. Разом з тим, дане визначення не враховувало полістадійність розвитку та циклової модельності функціонування економіки. Тому "класичний" економічний сенс кризи було змінено та запропоновано виділення економічної кризи в окремих категоріально-понятійний апарат. Так, Ф. Мечлап визначав, що квінтесенцією економічної кризи є "не бажаний стан економічних відносин, нестерпно критичне становище переважної більшості соціуму та виробничих галузей економіки" [27], ґрунтуючись на якому В. Зомбарт визначив економічну кризу як "економічно негативне явище, при якому масово виникає небезпека для економічної життєдіяльності" [29].

Класики економічної науки К. Маркс і Ф. Енгельс на основі аналізу капіталістичної економічної системи, дослідження розбалансування і неузгодженості ринкових відносин обґрунтували теорію порушеної рівноваги на ринку, а В.І. Ленін, як прихильник марксистської теорії, розвиваючи та доповнюючи її через призму радянських реалій, визначав економічні кризи як "фази капіталістичного циклу, під час яких відбувається насильницьке відновлення порушених в ході розвитку капіталістичної еконо-

міки основних пропорцій відтворення" [1]. Український вчений М.І. Туган-Барановський, розвінчавши оригінальну теорію У. Девонса (зростання цін пов'язане з періодичною появою плям на Сонці) довів, що теорія ринку є логічною основою теорії економічних криз, тобто гроші слугують тільки засобом обміну, а ринок управляє виробництвом, водночас є його рушійною силою і разом з тим межею розвитку [23].

Англійські економісти Дж. Кейнс та А. Пігу, пояснюючи економічні кризи дією ключового психологічного закону, конкретизували їх причини ефектами песимістичних та/або оптимістичних настроїв населення, недостатнім рівнем платоспроможного ("ефективного") попиту, який необхідно збільшувати за допомогою різноманітних механізмів економічної політики, зокрема зростанням державних витрат [9; 19].

Представники неокласичного напрямку, навпаки, стверджують, що маніпулювання економічним попитом з боку держави призводить до порушень ринкового механізму саморегулювання економіки, рівноваги в економічній системі, створюючи тим самим першопричини економічних криз: зростання державних витрат, експансія і стимулювання банківського кредитування, динаміки грошової маси (М. Фрідман, Р. Хоутрі тощо), надмірне інвестування економіки (А. Мізес та Ф. Хаєк), незбалансованість попиту і пропозиції грошової маси тощо (І. Фішер).

Причинами економічних криз американські економісти Й. Шумпетер та Е. Хансен вважали технічні винаходи (залізниця, автомобілі та ін.); Н. Калдор — розрив у динаміці інвестицій та заощаджень.

Проведені дослідження дефініції категорії "економічна криза" в теоретичних координатах еволюційної теорії та теорії криз, визначили достатню схожість поглядів, їх семантико-структурну і методолого-критеріальну близькість для повноти розуміння та однозначного трактування кризи в розрізі ключових її форм і видів, вбачається за доцільне проведення проміжних узагальнень:

1) криза в економічній системі як правило не настає раптово, а навпаки — розвивається поступально в межах визначеного часового горизонту економічного циклу, створюючи передумови для деформування структури економічних ресурсів, маючи потенціал для кардинальної зміни своєї динаміки, зміщення біфуркаційної точки для знищення економічної системи в цілому чи її окремих елементів. Тобто кризою на макроекономічні рівні "є порушен-

ня рівноваги функціонування та розвитку економічної системи, точкою перелому низхідної і висхідної гілки її розвитку" [10]. Подібна нерівномірність протікання кризи, цілком узгоджується з класичною інтерпретацією теорії катастроф, відповідно до якої може бути як відносно жорстка, так і м'яка втрата стійкості системи. В цьому контексті в Економічній енциклопедії наведено більш просторове тлумачення кризи як "складний, загострений стан економіки країни, що характеризується скороченням виробництва, розладом грошових і кредитних відносин, інфляцією, банкрутством промислових, торговельних та інших фірм і підприємств, банківської системи, зростанням безробіття, різким зниженням життєвого рівня основних категорій населення" [5];

2) кризовий стан економічної системи виникає не всупереч умовам її розвитку і функціонування, а як наслідок впливу ендо- і екзогенних факторів, що формують умови її існування. Саме ендо- і екзогенні чинники розбалансовують раціональне ресурсозабезпечення економічної системи, забезпечують інерціювання в системі окремих кризових процесів, нівелюючи визначену траєкторність її розвитку;

3) при всій негативності кризових проявів, в цілому вони позитивно відбиваються на розвитку і функціонуванні економічної системи, з одного боку, послаблюючи і невілюючи вплив ортодоксальних елементів сформованої циклом економічної парадигми, яка вже вичерпала свої можливості та потенціал системи, а з іншого — формує інституційні підвалини укорінення нової моделі розвитку системи, забезпечуючи її структурну організацію, задаючи параметри майбутнього циклу;

4) будь-яка економічна система акумулює в собі всю сукупність економічних процесів, що протікають в суспільстві відповідно до існуючих усталених економічних відносин, в цьому контексті логічним видається твердження, що криза економічної системи — це криза економічних відносин.

Виходячи з вищевикладеного з метою проведення подальших узагальнень щодо еволюціонування методологічних підходів до дослідження аграрних криз, під кризою автор статті пропонує розуміти — індикатор необхідності модернізації та вдосконалення регулювання економічних відносин, характерних для визначеного періоду економічного циклу із передбаченням комплексу заходів для вирішення нагальної кризової ситуації, забезпечення ставлення до неї як до явища, що передуює якіс-

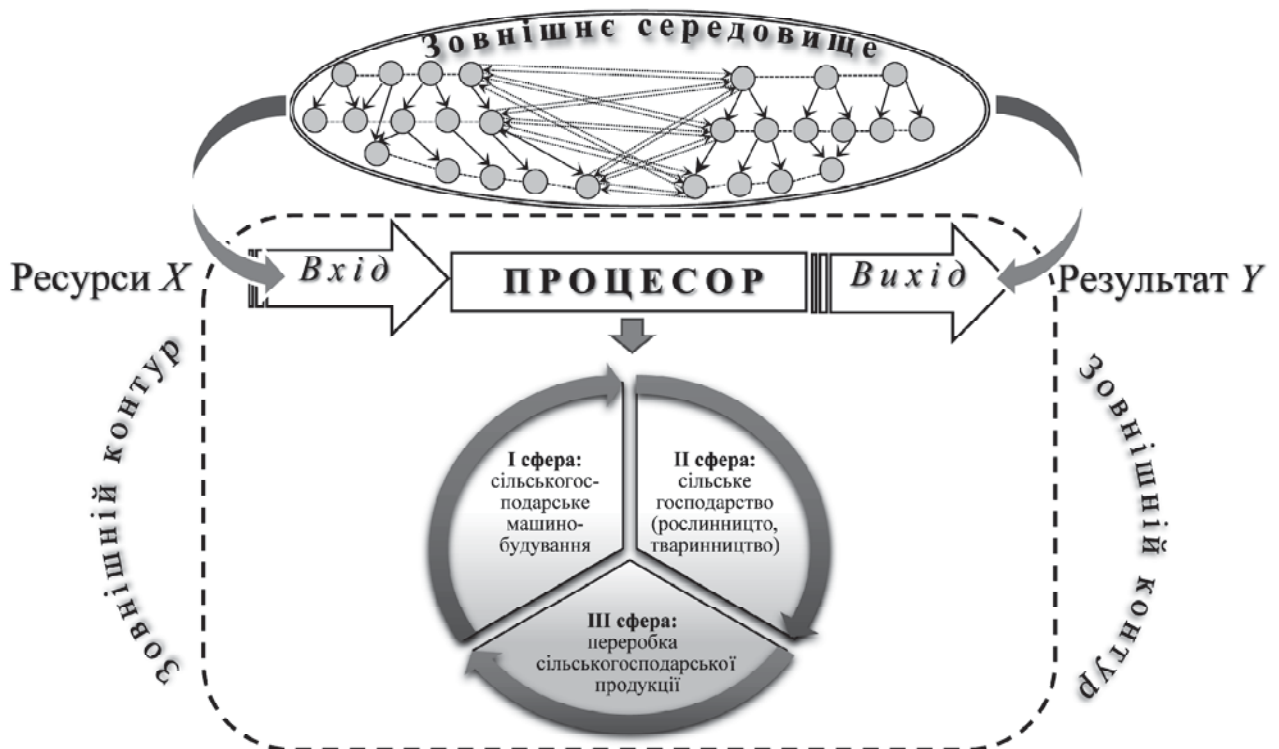

Рис. 2. Система функціонування аграрного сектору економіки

Джерело: складено автором.

ній перебудові та подальшому розвитку економічної системи в цілому.

Закономірно повторювані кризи є неодмінною фазою циклічного розвитку будь-якої соціально-економічної системи й сільського господарства зокрема, яке водночас є доміантним елементом систем переробної ланки сільськогосподарської продукції та сільськогосподарського машинобудування, дозволяє сформувати аграрний сектор як соціально-економічну систему (рис. 2), під якою слід розуміти сукупність ресурсів, економічних суб'єктів, форм реалізації їх економічних відносин, що забезпечують виробництво і переробку сільськогосподарської продукції, її доведення до споживача, створюючи метаболізм як в агросистемі в цілому, так і в окремих її сферах.

На вході системи знаходяться ресурси (інформація, енергія, матеріали, техніка, робоча сила тощо), на її виході — кінцевий результат функціонування агросистеми, а процесор грає роль перетворювача ресурсів в кінцевий результат функціонування системи і уречевлюється у процесі відтворення (виробництва, розподілу, обміну та споживання). Імпульси до розвитку агросистеми ринкова економіка здатна генерувати як всередині (її основним джерелом є господарська діяльність сільгосптоваровиробників по задоволенню власних потреб, а їх рівень визначається актуалізованими в кон-

кретний момент часу потребами і засобами їх досягнення), так і зовні системи — зовнішнім середовищем.

Якщо подразнення зовнішнього контуру агросистеми носить функціонально-регулюючий характер (коливання доходів, попиту, пропозиції, цін, ставки відсотка, врожайності сільськогосподарських культур, норми і маси прибутку, інновацій тощо), то воно нівелюється підсистемами аграрного сектору без модифікації їх внутрішнього контуру, забезпечуючи так званий "адаптаційний розвиток", при шоківому подразненні — виникає необхідність у зміні внутрішнього контуру підсистем агросистеми, що призводить до трансформаційного розвитку аграрного сектору економіки (після того як система пройшла біфуркаційну точку кризи, в ній відбуваються або зміни, пов'язані з переходом до нової якості або її руйнування чи ліквідація).

У сільському господарстві земля і рослини працюють як єдиний хіміко-біологічний механізм, використовуючи безкоштовну енергію Сонця, кількість цієї енергії, спожитою культурними рослинами і перетворене в продовольство, набагато перевищує енергію, використаного промисловістю мінерального палива через, що криза і спад виробництва в ньому відразу завдають нищівного удару по всій економіці, призводячи до дезорганізації та дисбалансу-

Таблиця 1. Цінова динаміка зернових культур на ринках Західної Європи та США

П'ятирічні досліджувані періоди, роки	Англія		Німеччина		Франція		США	
	шиллінгів за квартал	% від базового періоду (1871–1875 рр.)	марок за тонну	% від базового періоду (1871–1875 рр.)	франків за квінтал	% від базового періоду (1871–1875 рр.)	центів за бушель	% від базового періоду (1871–1875 рр.)
1871–1875	54,8	100,0	226,2	100,0	31,4	100,0	101	100,0
1876–1880	47,5	86,7	208,6	92,2	29,8	95,0	102	101,8
1881–1885	40,0	73,0	186,6	82,5	25,1	80,0	101	100,0
1886–1890	31,5	57,5	174,0	77,0	20,4	65,0	82	81,2
1891–1895	27,9	50,9	166,2	73,5	17,8	56,7	72	71,3
1896–1900	28,7	52,4	164,6	72,8	19,4	61,4	78	77,2

Джерело: складено автором на основі історичних статистичних даних.

вання усталених економічних відносин, зокрема в частині необхідності їх фокусування на компенсаційних механізмах втрати маси умовно безкоштовних продовольчих ресурсів. Таке фокусування в подальшому забезпечує деформування економічних відносин, що традиційно протікають в аграрному секторі економіки, охоплюючи весь цикл процесу розширеного відтворення, створюючи диспаритетність у розвитку як аграрної системи в цілому, так і окремих її підсистем, формуючи тим самим методологічне підґрунтя подальшого дослідження феномену аграрних криз.

Своєрідним поштовхом для започаткування дослідження аграрної (землеробської, сільськогосподарської) кризи в Російській імперії, стала негативна тенденція до зниження цін на зернові культури на ринках Західної Європи з 1875 р. після досить тривалого періоду їх сталості та планомірного зростання (табл. 1). Як відмічав А.І. Любошиць "...з часом ставало очевидним, що дана тенденція є довгостроковою, створює нові, несприятливі умови для товарного зернового виробництва, формує підвалини для віднесення цього феномену до "світової кризи", така "...негативна тенденційність була спровокована дешевим заокеанським зерном, яке заповонило європейські ринки через збудовані нові залізниці від американських портів, масову роздачу вільних земель фермерам, число яких постійно поповнюється іммігрантами, розорювання степових чорноземів під посіви пшениці та появою великих трансатлантичних пароплавів" [11].

Пріоритетизацію досліджень аграрних економістів до цієї проблеми здійснив М.О. Каблуков. Однак в його дослідженнях йшлося лише про кризу англійського землеробства, яке розглядалося ним як модель капіталістичного устрою сільського господарства взагалі. Тобто

будучи соціалістом-народником, близьким до марксизму, він охарактеризував кризу як доказ неефективності і неприйнятності капіталістичного способу виробництва в сільському господарстві, що "...знаменує початок кінця аграрного капіталізму в принципі та необхідність повернення до селянського господарства" [8].

Інше пояснення кризи висував О.І. Скворцов, розуміючи сільськогосподарську кризу як явище світового масштабу, розвивши тим самим теоретичну концепцію кризи як перехідного періоду в процесі становлення глобалізованого аграрного ринку, який, в кінцевому підсумку, змушує раціоналізувати господарство, стимулює до впровадження техніки і здійснення природно-географічного розподілу галузей сільського господарства. Згодом для сільськогосподарської енциклопедії він визначив кризу сільського господарства як "стан землеробського промислу, який є не нормальним та таким, що не задовольняє хлібороба" [20].

Ця, перша, аграрна (сільськогосподарська) криза залишається найбільш вивченою з усіх, їй присвячено величезний пласт наукової літератури, що накопичувався протягом ХХ ст., сформувавши дуальну концептуальність. Так, з одного боку, вона увійшла в аграрну історію як "світова аграрна криза останньої половини ХІХ ст.", яку різні автори датували дещо по-різному: 1875—1900 рр., 1870-і — 1880-і рр., 1880-і — 1890-і рр., 1875—1895 рр. Така історіографічна традиція існувала і в російській імперській літературі, і в радянській, і до другої половини ХХ ст. в зарубіжній. Згодом у західній науковій літературі концепт кризи піддавався переосмисленню, спектр проблематики та її масштаб в європейському сільському господарстві був докорінно переоцінений в бік зменшення відповідних наслідків, а автори Кембри-

Таблиця 2. Місце сільського господарства в радянській економічній системі 1920—1930 рр.

Дослід- жувані роки	Експорт зерна		Частка зернових культур		Середня ціна зернових культур, руб./тонну	% від середньої ціни базового	
	тис. тонн	млн руб.	в загальному експорті, %	в експорті сільсько- господарських культур, %		1924 року	1930 року
1924	2596	613,7	37,7	60,0	236,4	100,0	–
1925	569	208,1	8,5	15,2	365,6	154,7	–
1926	2017	671,1	22,6	37,8	332,7	140,7	–
1927	2099	842,0	24,6	42,2	401,1	169,7	–
1928	289	114,7	3,4	7,3	396,9	167,9	–
1929	178	43,9	1,1	2,8	246,6	104,3	–
1930	4765	882,4	19,4	46,4	185,1	78,3	100,0
1931	5057	658,9	18,5	43,9	130,3	55,1	70,4
1932	1728	228,1	9,1	28,4	131,9	55,8	71,3
1933	1686	176,9	8,2	28,4	104,9	44,4	56,7
1934	771	83,6	4,6	16,0	108,4	45,9	58,6
1935	1519	161,9	10,1	37,7	106,6	45,1	57,6
1936	322	35,9	2,6	13,2	111,5	47,2	60,2
1937	1278	257,6	15,0	47,0	201,1	85,1	108,6

Джерело: складено автором на основі історичних статистичних даних.

джської економічної історії Європи, розглядаючи даний період, вже уникають поняття "криза", вважаючи, що в аграрній сфері в 1873—1896 рр. спостерігалось "уповільнення зростання", "проте воно не було настільки серйозним, щоб удостоїтися назви "Великої депресії". З іншого боку, в партійно-радянській літературі сформувався концепт своєрідної "аграрної кризи", яка охопила досить тривалий період 1861—1917 рр., ставши квінтесенцією всіх найважливіших соціально-економічних потрясінь цього періоду. В основі феномену аграрної кризи тогочасні науковці вбачали різновекторні, хоча й частково взаємозалежні явища: "малоземелля", "аграрне перенаселення", "криза селянського господарства", "криза екстенсивного шляху розвитку", "криза громади", "криза трипілля" тощо.

Народження систем-концепту аграрної кризи в пізній царській Росії, як правило, прийнято пов'язувати з ленінськими роботами, проте, видається, більш доцільно розпочинати цю історіографічну традицію з праці П.П. Маслова "Аграрні питання", який вперше пов'язав "економічну кризу сільського господарства" з селянським революційним рухом.

Другим періодом, ознаменованим сплеском наукових досліджень радянських економістів щодо аграрної кризи, стала межа 1920—1930 рр., інтерес яких стимулювала Велика депресія — падіння цін на сільгосппродукцію через її відносно перевиробництво, зубожіння сільських господарств, обумовлене масовим скороченням платоспроможного попиту на зернові культури в США та країнах Західної Європи на тлі орієнтованості економіки Радянського Союзу на експорт сільськогосподарської продукції (табл. 2), не тільки актуалізувала проблематику досліджень аграрної кризи, а й надало

їй нового політичного контексту через специфічні очікування радянським керівництвом в піднесенні світового революційного руху. Ним були мобілізовані кращі інтелектуальні ресурси (про це свідчить хоча б проведення Першої всесоюзної конференції аграрників-марксистів, у межах якої проблемам аграрної кризи була присвячена окрема секція) для створення сучасної теорії аграрних криз в межах загальної марксистської теорії капіталістичних криз як методологічної основи нової аграрно-селянської політики комуністичних партій різних країн світу.

Вченими другої половини 1920-х рр. були кардинально переосмислені теоретичні моделі німецького вченого-аграрника М. Зерінга (пояснював причину кризи законом спадної продуктивності витрат та розумів під нею "те ціноутворення та витікає з нього співвідношення доходів, витрат і податків, яке для більшості землевласників несе загрозу втрати всього їх майна, а цілим округам — обезлюднення" [28]), більшовицького теоретика М. Спектатора (вбачав аграрні кризи віддзеркаленням промислових), радянського економіста-ліберала Г.А. Студенського (теорію циклів аграрного розвитку пов'язував з хвилеподібним розвитком технічного прогресу) та ін., а також були опротестовані концепції зарубіжних економістів, які обґрунтували аграрні кризи через монетарні чинники. Саме в цей період була не тільки мобілізована спадщина К. Маркса, Ф. Енгельса, К. Каутського, А.Л. Парвуса та В.І. Леніна, а й сформований понятійно-категоріальний апарат (класичні твердження та цитати) основних положень класиків марксизму з аграрного питання, який в подальшому був догматизований і незмінно відтворювався до кінця існування СРСР, зокрема в частині відведення

особливого місця теорії аграрних криз в марксистській, наявності істотних особливостей аграрного капіталізму в порівнянні з промисловим в першу чергу через наявність земельної ренти, визнанні існування так званих "тривалих" (довгих) аграрних криз (перша — 1820 р., криза після наполеонівської війни; друга — криза останньої чверті XIX ст.; третя — криза, початок якої датується кінцем Першої світової війни (1920 р.), які не співвідносяться з циклічними короткостроковими промисловими і фінансовими кризами, спростовано специфічність циклічності розвитку аграрного сектору. Для справедливості відзначимо, що П.І. Лященко в своїй роботі, наприклад [12], розділяв "аграрну кризу" та "сільськогосподарську кризу", відзначаючи, що "аграрна криза — це поняття соціального порядку, а сільськогосподарська — виробничого порядку", його жорстким опонентом в цьому питанні був М. Спектатор, який в якості методологічної недоцільності такого поділу приводив тезу "...ми не вивчаємо виробничі моменти поза соціальними відносинами, що породжуються ними" [22], визначаючи аграрні кризи як "тимчасове вирішення протиріч розвитку капіталістичного господарства, уречевлене в різкому падінні цін нижче середнього рівня виробничих витрат та в сповільненні процесу розширеного відтворення або навіть його тимчасовому припиненні" [22].

Теоретичні положення, обґрунтовані аграрниками-марксистами в 1920—1930 рр., у подальшому реалізовувались в працях радянських політекономів поствоєнного періоду, серед яких особливе місце займають Л.І. Любошиць, А.А. Мендельсон, Є.С. Варга, В.А. Мартинова та ін. У цих роботах був виділений ще один (четвертий) період аграрної кризи (розпочався після Другої світової війни в другій половині 40-х рр. XX ст.), продовжувався розвиток концепції довгострокових аграрних криз, яка поєднувала методологічний багаж капіталістичних криз надвиробництва зі специфікою криз у сільському господарстві (є ні циклічними, ні періодично повторюваними через наявність особливих відносин (власності на землю) і унікальної економічної категорії — ренти), обґрунтовувалась перманентність аграрних криз, яка "...буде переможена в рамках капіталістичного устрою лише після його падіння" [2] та втрата специфіки функціонування аграрної галузі в системі галузей економіки XX ст., що наштовхнуло на думку — "криза надвиробництва в сільському господарстві перестає бути самостійним феноме-

ном, тому в подальшому має досліджуватись як складова частина загальноекономічної кризи" [15]. Водночас червоною ниткою в дослідженнях того часу радянських економістів проходили концепт-підходи до пояснення аграрних криз лише в капіталістичних країнах та в дореволюційній Росії, уникаючи визнання можливості існування такого стану в Радянському Союзі, вважаючи, що безкризовий розвиток є атрибутом виключно соціалістичної моделі економіки, і в цій парадигмі питанням кризи місця не було в загалі. Таке позиціонування соціалістичної економіки в пізній період радянської політекономії звело до мінімуму зацікавленість вчених проблематикою аграрних криз, зосередивши дослідження на проблемах циклів, промислових криз та у другій половині XX ст. — на теорії загальноекономічних криз.

Наприкінці існування соціалізму в СРСР була легалізована раніше заборонена проблематика криз при соціалізмі, під якою в науково-публіцистичній та академічній літературі вже розуміли не відносно перевиробництво сільськогосподарської продукції і відповідне падіння цін на неї, а протилежні явища — голод, дефіцит продовольства та в цілому технологічна і фінансова неспроможність сільськогосподарських виробників як результат неефективної аграрної політики радянської влади, або навіть, помилковості самої соціалістичної економічної системи. При цьому основними кризогенними факторами вбачались відсутність або недостатність розвитку ринку, свободи сільськогосподарських виробників, диктат держави у виробництві та розподілі продовольства.

Натомість у західній теорії феномен аграрних криз ґрунтовно розпочали вивчати з кінця XIX — початку XX ст. Дослідники зводили причини аграрних криз або до вічно притаманних сільському господарству природно-кліматичних умов, або обмежувалися переліком зовнішніх форм їх прояву. При цьому в дослідженнях того часу теорія капіталістичних криз обґрунтовувалась, зокрема К. Марксом, як "теорія циклічних криз, будь-яке розмежування понять циклу та кризи методологічно знищує і те, і інше" [14], а також встановлювалась періодизація криз — кожні 7—10 років. Водночас в найбільш розповсюдженому поясненні аграрної кризи кінця XIX ст. домінували посилення на закон спадної (природної) родючості ґрунту, сутність якого зводиться до того, що кожне додаткове вкладення праці й капіталу в обробіток землі з певного моменту продукує

Таблиця 3. Порівняння волатильності доходів американських фермерів у дослідженнях В.І. Кінга та в профільних статистичних оглядах

Досліджувані роки	Дані В. І. Кінга в дол. на 1 ферму		Дані The Review of Economic Statistics в дол. на 1 ферму		
	ном.	за цінами 1913 р.	валовий дохід	витрати	умовно чистий дохід
1907	–	–	1189	458	731
1908	–	–	2189	1123	1058
1909	680	703	–	–	–
1910	671	675	2203	832	1371
1911	595	612	2031	922	1109
1912	647	656	1712	768	944
1913	689	689	2859	1373	1486
1914	668	663	2575	1341	1234
1919	1699	921	4316	2275	2041
1920	1348	674	4715	3330	1385
1921	816	524	3357	2456	901

Джерело: складено автором на основі історичних статистичних даних.

відносно менший рівень врожайності з одиниці задіяної площі.

Деякі положення в обґрунтуванні цього закону вперше були сформульовані ще в XVIII ст. французьким фізіократом А. Тюрго. В XIX ст. його прихильниками були Т. Мальтус, А. Маршалл, Д.М. Кейнс, Т. Карвер, і Д. Рікардо, який на його основі в подальшому аргументував теорію диференційованої ренти, а Т. Мальтус довів, що додаткові вкладення праці й капіталу в обробіток землі за певною межею не супроводжуються відповідним зростанням кількості

сільськогосподарської продукції, їх ефективність, навпаки, знижується, і зробив висновок, що "земля не може прогодувати населення планети, яке зростає в геометричній прогресії, а маса продуктів харчування — в арифметичній, тому слід вживати заходів для зменшення його кількості або неминуче настане криза" [13].

Вивчаючи вартість як виробничі взаємовідносини людей між собою в товарному господарстві, тобто проблему соціального порядку, а не тільки виключно виробничі фактори, кажучи про аграрні чи сільськогосподарські кри-

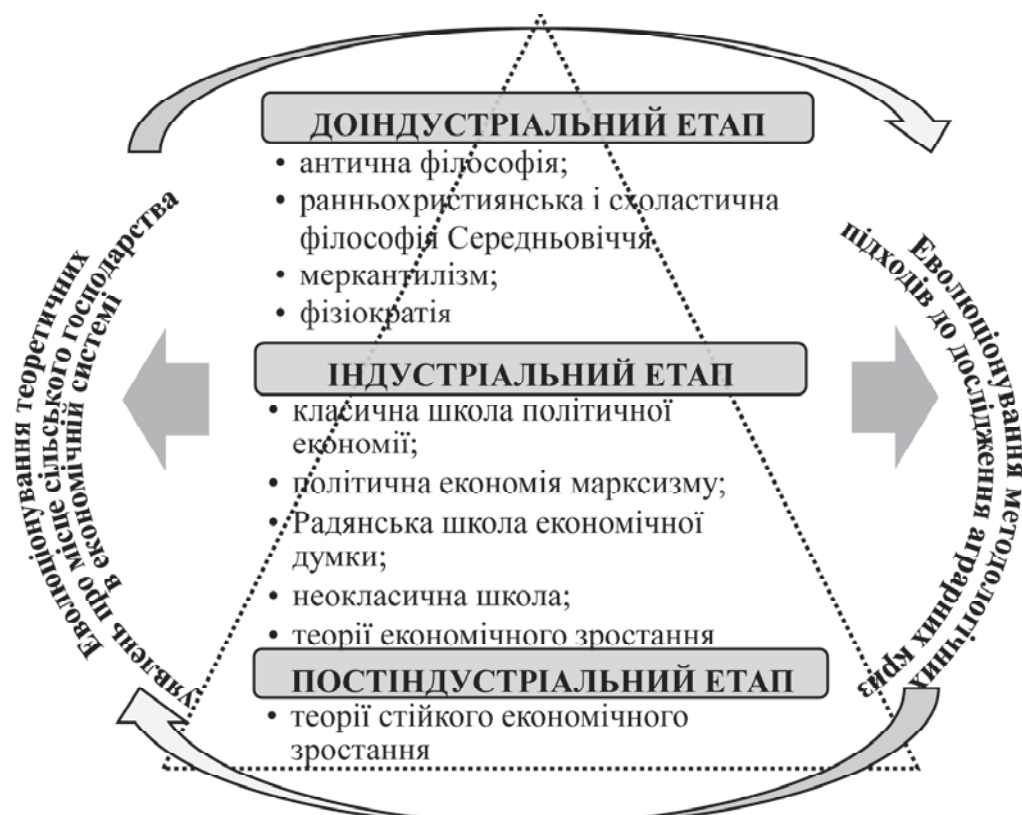

Рис. 3. Графічна інтерпретація напрямів еволюціонування методологічних підходів до дослідження аграрних криз

Джерело: складено автором.

ДОНІНДУСТРІАЛЬНИЙ ЕТАП

Сільське господарство – стержнева господарська діяльність більшості країн світу, яка дала імпулс до розвитку територій, ремісництва та торгівлі

- 1000 до н.е. – 1000 р. до н.е.:
 - перехід від первіснообщинної економіки мисливців та збирачів до сільського господарства (землеробства);
 - сільськогосподарське виробництво представлено окремими землеробами, орієнтованими на задоволення власних потреб;
 - пряма залежність між рівнем забезпечення продовольством і розвитком (виживанням) соціуму.
- 1000 р. до н.е. – 500 р. н.е.:
 - натуральне господарство, засноване на екстенсивних технологіях і ручній праці;
 - формування класів землевласників, селян-землевласників, найманих робітників;
 - початок формування спеціалізації сільськогосподарського виробництва;
 - поступове залучення сільськогосподарської продукції до каналів міжнародного обміну.
- 500 р. н.е. – 1500 р. н.е.:
 - початок трансформування простого відтворення в розширене;
 - утвердження рабовласницької і кріпосницької систем;
 - витіснення феодалного помісного господарювання, поступовий перехід від колективного до індивідуального землеволідіння;
 - фрагментарне втручання держави в регулювання агросектору;
 - завершення географічного розподілу праці (формування спеціалізації сільськогосподарського виробництва);
 - посилення значення міжнародного обміну продовольством і сільськогосподарською сировиною.
- 1500 р. н.е. – 1800 р. н.е.:
 - початок розпаду кріпосницької системи;
 - зародження капіталістичних виробничих відносин;
 - розширення ролі держави у регулюванні аграрного сектору;
 - закріплення за країнами товарної спеціалізації с/г виробництва;
 - залучення нових регіонів і сільськогосподарських товарів до каналів міжнародного обміну

Еволюціонування методологічних підходів до дослідження аграрних криз – від кількісного оцінювання фізично вимірюваних величин, продуктивних аграрними відносинами, у поглядах фізіократів, до структурно-кількісних диспаритетів, спричинених або так званою «продовольчою кризою», або падінням ціни на продовольство внаслідок перевиробництва

ІНДУСТРІАЛЬНИЙ ЕТАП

Сільське господарство як серцевина світових індустріальних революцій, провайдер світової відтворювальної системи

- 1800 - 1950 рр.:
 - остаточне звільнення селянства від кріпосної залежності та рабства;
 - формування індустріального устрою сільського господарства;
 - комерціалізація високотоварного сільськогосподарського виробництва;
 - формування системи державного регулювання аграрного сектору;
 - організація світових ринків с/г сировини і продовольства.
- 1950 - 1980 рр.:
 - індустріалізація аграрного сектору;
 - концентрація сільськогосподарського виробництва, торгівлі та переробки в агрокорпораціях;
 - зменшення фермерського сектору;
 - подальша інституціоналізація проактивної державної аграрної політики;
 - формування глобального ринку сільськогосподарської продукції

ПОСТІНДУСТРІАЛЬНИЙ ЕТАП

Сільське господарство – локомотив сталого розвитку світової економіки

- 1980 р. – теперішній час:
 - початок формування постіндустріального устрою аграрного сектору;
 - сільськогосподарське виробництво набуває ознак наукомісткої інноваційної діяльності;
 - посилення залежності фермерських господарств від агрокорпорацій, особливо з повним циклом агровиробництва;
 - регулювання аграрного сектору міждержавними зусиллями із залученням наднаціональних міждержавних інститутів
- Розпорухненість агропроблематики в стратегічних викликах

Цілі розвитку тисячоліття (2000–2015 рр.)

Виділення в окремий стратегічний напрям

Цілі сталого розвитку (до 2030 р.)

Рис. 4. Візуалізація соціо-економічного трансформування сільського господарства як провідної сфери агросектору економіки в умовах геокоординування вирішення світ-проблем

Джерело: складено автором на основі [18; 24; 30].

зи західні теоретики в той час (початок ХХ ст.) під аграрною кризою розуміли "необхідність вирішення соціально-економічних протиріч, що накопичуються в ході розвитку капіталістичного господарства на селі" [16]. Це дозволило їм відмежовуватись від так званих криз "випадкового порядку", наприклад, врожаю чи не врожаю, уникнути концентрації теоретичних концепцій на питаннях, пов'язаних з фізичними еквівалентами достатності споживання ключових продовольчих груп товарів (як правило, хліба), забезпечивши дослідження притаманних капіталістичному устрою проблем, пов'язаних з обміном, динамікою цін, перерозподілом прибутку, які в підсумку через призму циклічності процесів розширеного відтворення, дозволило досліджувати й виробничу проблематику аграрної кризи. Яскравим прикладом такого роду досліджень були роботи В. І. Кінга, які не тільки комплексно розглядали волатильність доходів американських фермерів, а й стали основою для подальшої економічної параметризації започаткованих ще в ХІХ ст. статистичних економічних оглядів, між якими спостерігались статистико-числові протиріччя (табл. 3), аналогічні дослідження проводились також й в Західній Європі, зокрема Англії.

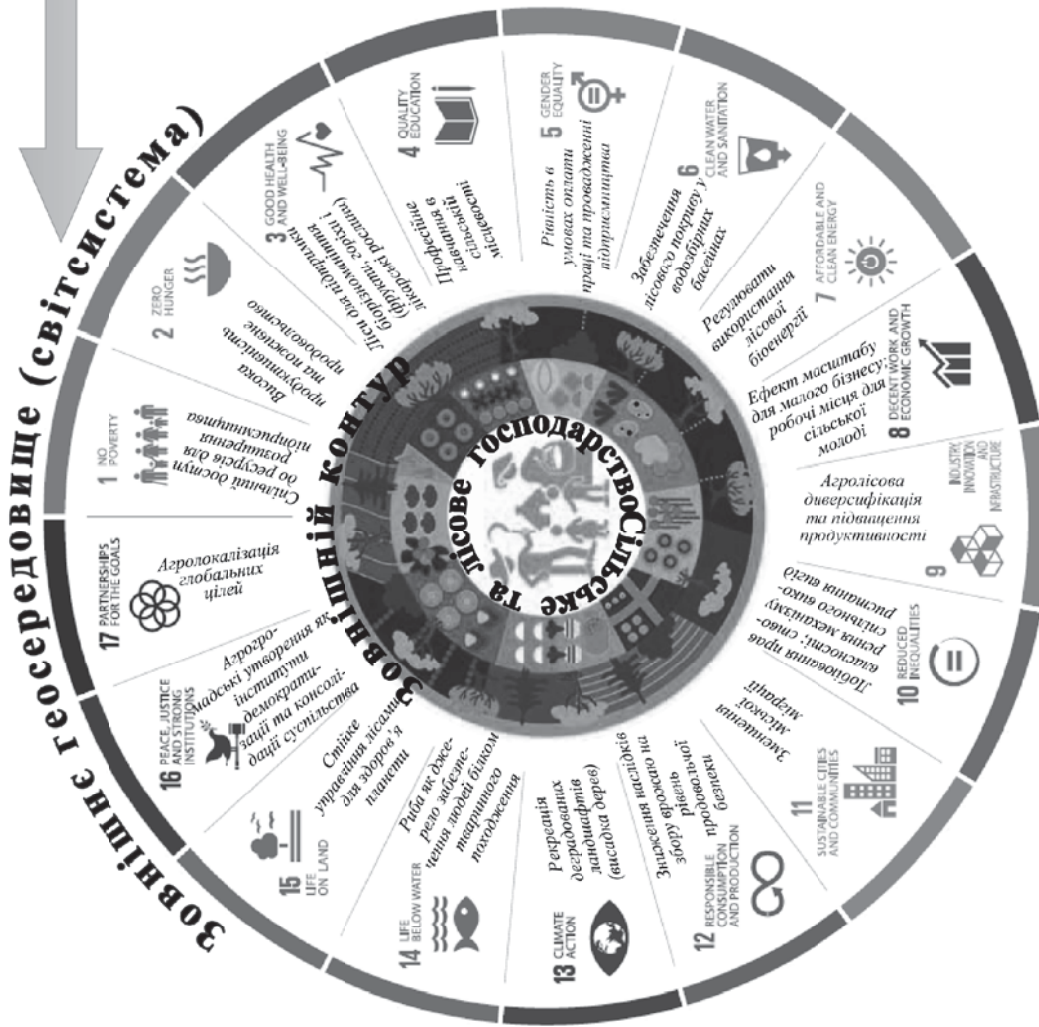
Саме тому західні теоретики, аналізуючи аграрну кризу в капіталістичних країнах, розвиваючи теорію ренти (квасіренти А. Маршала), особливе місце відводили "фермерській проблемі", яка, як відомо, в довгостроковому періоді стосується тих факторів, які сприяли відставанню темпів росту фермерських цін, а, як наслідок, доходів фермерів, від тенденційності зміни цін і доходів в цілому в економіці, а в короткостроковому періоді — найчастіше була пов'язана з високим рівнем волатильності фермерських доходів в різні часові відрізки.

Виходячи із надважливості забезпечення повноти розгляду напрямів еволюціонування методологічних підходів до дослідження аграрних криз, виняткової безмежності наукових концепцій щодо ролі сільського господарства як провідної сфери аграрного сектору економіки в суспільному поділі праці (від "основи примноження багатства" і "несучої конструкції суспільства" через "чорну скриньку" і "резервуар ресурсів" до "розмежування" функцій "двигуна" чи "гальма" подальшого економічного зростання), керуючись нормативно визначеними обсягами статейного матеріалу, вбачаємо за доцільне в подальшому, поєднуючи ключові історичні періоди (доіндустріальний, індустріальний та постіндустріальний) із загальноприйнятою у світовій науці класифікацією

шкіл економічної думки і окремих груп теоретичних конструкцій (рис. 3), прослідкувати відповідне еволюціонування методологічних поглядів, зосередившись на проблематиці, притаманній аграрному сектору (сільському господарству) на рубежі тисячоліть.

Проведене автором дослідження дозволило зробити ряд акцентованих висновків щодо еволюціонування методологічних підходів до дослідження аграрних криз в умовах геокоординування вирішення світ-проблем (рис. 4), так, по-перше, теоретичне координування аграрної кризи відбувалось у тісному взаємозв'язку із місцем і роллю аграрного сектору (сільського господарства) в розвитку економічних систем, еволюціонуючи під впливом техніко-технологічних трансформацій світового економічного простору і аграрної галузі, зокрема, наприклад, виокремлення її у неокласичній економічній теорії (перша половина ХХ ст.) у самостійну прикладну галузь економічної науки під назвою "агроекономіка", дало поштовх спочатку до розвитку економіко-сценарного моделювання прогнозування попиту та пропозиції на продукцію аграрного сектору, створивши тим самим передумови до прийняття фермерськими господарствами виважених управлінських рішень щодо потенційного набору засобів протидії проявам аграрних криз, а в подальшому — забезпечило зміщення акценту наукових досліджень в проблематиці аграрних криз з абстрактно-фундаментальних до конкретно-прикладних; по-друге, Зелена революція (1940—1970 рр.), яка реанімувала сільське господарство країн, що розвиваються, не тільки сприяла поширенню теорії девелопменталізму, забезпечивши укорінення ідеологічно-стержневої ролі за ним як первинного високопродуктивного провайдера економічного розвитку, а й забезпечило формування нових фізично орієнтованих контурів аграрної кризи (відсутність нових продуктивних сортів рослин, можливостей до іригації, використання хімічних добрив, пестицидів, сучасної техніки і технологій тощо), під якою Н. Борлоуг розумів "бюрократичний супротив в країнах, що розвиваються до всеосяжного використання в аграрній галузі нових комплексних рішень, здатних забезпечити значне зростання продуктивності вирощування сільськогосподарських культур" [25]; по-третє, нового імпульсу теоретичному координуванню першопричин аграрної кризи в світсистемі (на межі ХХ—ХХІ ст.) дали нові глобальні виклики (виснаження ресурсної бази природного середовища, порушення екологічної рівноваги, загострення проблем голоду та

ГЛОБАЛЬНІ ЦІЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ до 2030 року

- Ціль 1.** Подолання бідності у всіх її формах у всьому світі.
- Ціль 2.** Викоринення голоду, досягнення продовольчої безпеки, покращення харчування, а також сприяння сталому розвитку сільського господарства.
- Ціль 3.** Забезпечення здорового способу життя та підвищення добробуту для всіх у будь-якому віці.
- Ціль 4.** Забезпечення інклюзивної та якісної освіти і створення можливостей для освіти впродовж життя.
- Ціль 5.** Забезпечення гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок.
- Ціль 6.** Забезпечення доступу та стійкого управління водними ресурсами.
- Ціль 7.** Забезпечення доступу до надійної, стійкої та сучасної енергетики для всіх.
- Ціль 8.** Сприяння поступальному, інклюзивному та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці.
- Ціль 9.** Розбудова стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій та сталій індустріалізації, та стимулювання інновацій.
- Ціль 10.** Зменшення нерівності в середині країн і між країнами.
- Ціль 11.** Розбудова міст і населених пунктів на основі інклюзивності, сталості, безпечної життєдіяльності.
- Ціль 12.** Забезпечення сталого споживання і виробництва.
- Ціль 13.** Впровадження невідкладних заходів по боротьбі зі зміною клімату і його наслідками.
- Ціль 14.** Збереження та стале використання океанів, морів і морських ресурсів для сталого розвитку.
- Ціль 15.** Захист, відновлення та сприяння сталому використанню екосистем суші, стійке управління лісами, боротьба з опустелюванням, зупинення процесу деградації земель та припинення втрати біорізноманіття.
- Ціль 16.** Сприяння становленню мирного й інклюзивного суспільства з метою сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і розбудова ефективних, підзвітних інститутів на всіх рівнях.
- Ціль 17.** Змінення, імплементація та активізація глобального партнерства для сталого розвитку

Рис. 5. Пріоритизація аграрної політики на вирішення 17 глобальних Цілей стійкого розвитку як засіб сталого розвитку аграрного сектору та сільських територій

Джерело: складено автором на основі [6; 18; 30].

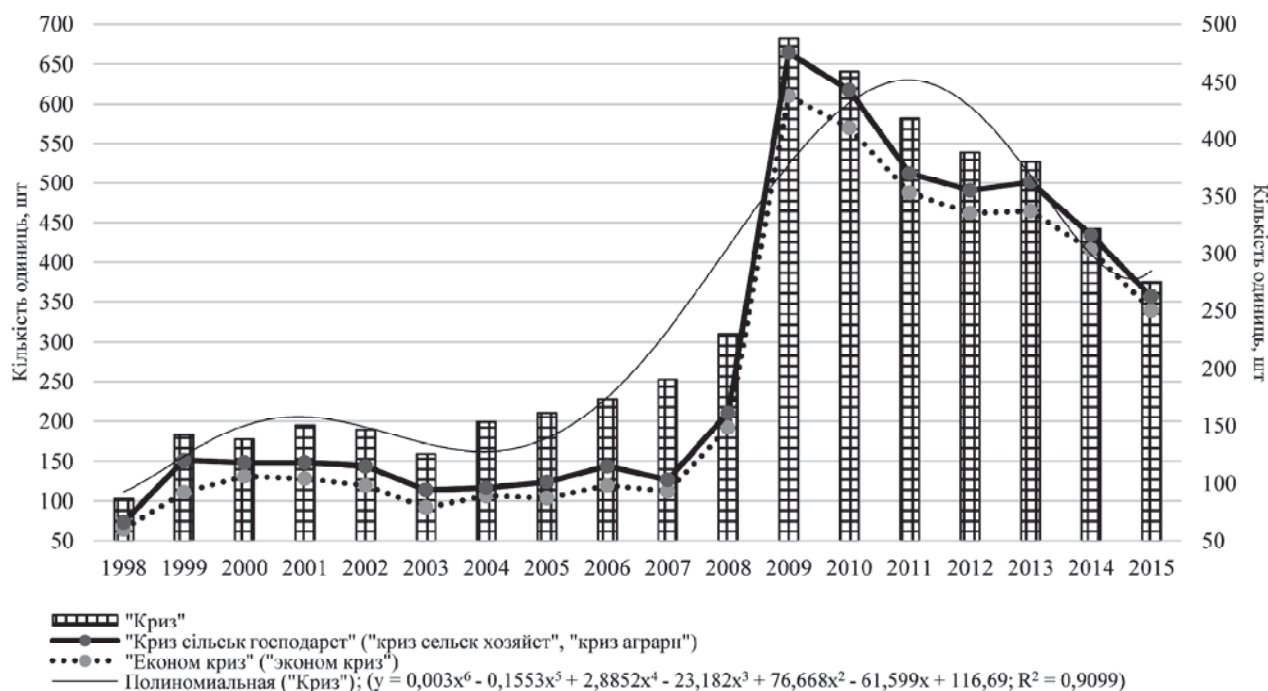

Рис. 6. Динаміка кількісних значень науково-популярної літератури за відповідними пошуковими запитами в електронному репозиторію Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

Джерело: складено автором.

бідності), які Д. Голлін, С. Паренте та Р. Роджерсон пов'язували із "ортодоксальним позиціонуванням в теорії економічного зростання аграрного сектору — постачальника продовольства і ресурсів для промисловості" [26], піднявши проблему аграрної кризи спочатку до рівня Декларації Тисячоліття ООН (Цілі розвитку тисячоліття (2000—2015 рр.) [24], а згодом й до Цілей стійкого розвитку (до 2030 р.) [30], забезпечивши подальшу пріоритизацію аграрної політики на вирішення 17 глобальних цілей розвитку світсистеми (рис. 5), що сприятиме уникненню аграрної кризи, викоріненню голоду, досягненню продовольчої безпеки, покращенню харчування, подоланню бідності та створить умови для сталого розвитку сільського (фермерського) і лісового господарства.

Водночас Концепція і Програма переходу Української РСР до ринкової економіки, які базувались на положеннях Декларації про державний суверенітет України і Закону УРСР "Про економічну самостійність Української РСР", заклали підвалини становлення ринкової економіки в Україні, зокрема в частині проведення аграрної реформи, яка в повній мірі розпочалась в кінці 1994 р. з виданням Указу Президента "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва", але успадкована від Радянського Союзу колгоспно-радгоспна сис-

тема, її структуро-ментальна основа господарювання, разом із втратою державного фінансування аграрного сектору в умовах хронічного бюджетного дефіциту 1990-х рр., виявились не лише не готовою до поточного існування в нових інституційних умовах, а й не спроможною забезпечити швидку адаптацію до нових ринкових умов господарювання. Літературні джерела того часу, з одного боку, наводили очевидну симптоматику аграрної кризи: різкий спад сільськогосподарського виробництва, скорочення посівних площ і поголів'я худоби, банкрутство сільськогосподарських організацій, зниження рівня життя на селі, деградація його соціальної сфери з одночасною міграцією економічно активного сільського населення в міста тощо, а з іншого не констатували її наявність в галузі, відмічаючи "...допрацювалися до того, що маючи найкращі в світі чорноземі й відданого землі селянина, живемо з кожним роком дедалі гірше" [21], "земельні ресурси настільки виснажені, що без серйозної роботи по відновленню їх родючості важко розраховувати на конкурентоспроможність галузі. Не кращі справи із матеріально-технічною базою сільськогосподарських підприємств. Вона значно зменшилася кількісно, морально і фізично застаріла" [7], "стан галузі, який є ненормальним та таким, що не задовольняє селянина, причому рівень незадоволення в декіль-

Рис. 7. Візуалізація еволюційних поступів у дослідженні аграрних криз

Джерело: складено автором.

ка разів вищий чим в попередні 20—30 років" [3] і т.п.

Критика радянської аграрної моделі в ці роки продовжувалась, але з помітно меншим негативізмом, уникаючи прямого зв'язку між хибністю організаційно-економічних механізмів, що спричинили закономірно тривале зростання кризових явищ в аграрній галузі УРСР, з негативними процесами в аграрному секторі вже незалежної України, акцентуючи на неефективності аграрних реформ демократичного уряду України на чолі із Л.Д. Кучмою (найбільш радикально налаштовані автори шквал критики радянської аграрної моделі розцінювали як ключовий фактор її падіння), зміщуючи акцентованість критики соціалізму до мейнстріму вітчизняної аграрної думки — до критики ринкової системи господарювання.

З 1994 р. тема аграрної кризи вже не сходить зі сторінок аграрних науково-популярних журналів таких, як: "Економіка АПК", "Сільський господар", "Агроінком", "Економіка та управління АПК", "Економіка України" тощо, певні кількісно-параметризовані уявлення про динаміку публікаційної активності можна скласти з аналітичного розпису статей в наукових журналах і збірниках, яка ведеться бібліографами Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (рис. 6). На рисунку наведено кількість статей, що мають у своїх методаних слова (словосполучення) "криза", "економічна криза", "криза сільського господар-

ства", "аграрна криза" ("криза аграрна") з 1998 по 2015 р. Зауважимо, що репозиторій бібліотеки далеко не повний (особливо за 90-і початок 2000-х рр.), проте його параметри в певній мірі відображають тенденції науково-просвітницького процесу. Хотілося б також відзначити той факт, що кризова тематика протягом більше 15 років не тільки не втрачає своєї актуальності у вітчизняній науковій літературі, а з 2008 р. почала набувати характеру піднесення, сформувавши цілий науковий напрям "аграрна кризисологія" з його відгалуженням у вигляді монографій, книг, дисертацій та навчальних посібників з антикризового менеджменту, питань банкрутства сільгосп підприємств і т.д., які відтворюють кризову парадигму лише заради обґрунтування власної наукової актуальності або здійсненні аграрнолібістичних функцій.

Спроба автором статті систематизувати дефініцію поняття "аграрна криза" в теоретичних координатах еволюційної теорії в тому числі в роботах провідних українських вчених-економістів аграрного профілю з моменту набуття Україною незалежності, лише підтвердила деструкцію понятійно-категоріального апарату, зокрема — не існує ні загальноприйнятого визначення поняття "аграрна криза", ні теорії аграрних криз, ні єдності думок вчених в питанні доцільності існування такої теорії, як окремого наукового напрямку на сучасному етапі розвитку вітчизняної і світової економіки та її аграрної складової, але детермінування симп-

томатичних проявів аграрної кризи за часів незалежності України (з 1991 р. по теперішній час), що здійснено на рисунку 7 (в хронологічному порядку) дозволяє не тільки сформулювати загальне уявлення щодо напрямів еволюціонування методологічних підходів до дослідження аграрних криз в наукових роботах, а й сформулювати методологічні підвалини до дослідження історіографічних контурів причинно-наслідкових зв'язків між відповідною симптоматикою і ключовими, а в деяких випадках переломними моментами в історії аграрної політики України, зокрема окремих регуляторних її механізмів.

ВИСНОВКИ

Не вдаючись в окремі подробиці підвалин аграрної історіографії України, хотілося б виділити, принаймні, чотири періоди, що забезпечили системно-трансформаційне еволюціонування методологічних підходів до дослідження аграрних криз у сучасній економічній історії України:

перший — друга половина 1990—1993 рр. (переважно представлений в роботах П.П. Борщевського, П.І. Гайдуцького, І.І. Лукінова, В.Я. Месель-Веселяка, Б.Й. Пасхавера, П.Т. Саблука, М.М. Федорова та характеризується розвитком концептуально-методологічних основ становлення різних форм власності і господарювання в аграрній сфері, пріоритезації розвитку села в умовах проголошення державного суверенітету України тощо);

другий — 1994—1996 рр. (представлений роботами А.С. Даниленка, М.Я. Дем'яненко, А.О. Заїнчковського, М.В. Зубця, О.В. Крисального, І.В. Прокопи, В.М. Трегобчука, О.М. Шпичака, в яких підбивались проміжні підсумки аграрної реформ Л.Д. Кучми, аналізувались нові організаційно-виробничі форми господарювання у сільськогосподарському виробництві в контексті ефективності їх діяльності, можливості протистояти кризовим явищам, що склалися в той час в економіці, розкривалось місце і роль центральних та місцевих органів державної влади, політичних партій, громадських організацій у вирішенні проблем реформування аграрної сфери, вирішення окремих питань аграрної кризи, зокрема еколого-економічного, відтворення природно-ресурсного та техніко-технологічного потенціалу відповідно до принципів ринкової економіки);

третій — 1997—1999 рр. (представлений дослідженнями М.В. Гладія, І.Г. Кириленка, М.Ф. Кропивка, М.Й. Маліка, Л.В. Молдаван, М.А. Хвесика, в яких аграрна криза досліджу-

ється через призму загальної стагнації економіки України, зміни інституційної парадигми функціонування аграрного сектору в бік так званої "приватної ініціативи" (створення колективних сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств, започаткування орендних відносин тощо), зменшення рівня державного регулювання агросектору, розбалансування його окремих організаційно-економічних механізмів, очікуваних наслідків реалізації Указу президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки");

четвертий етап розпочався з початку 2000 р. і триває до теперішнього часу (представлений в роботах В.Г. Андрійчука, І.Ф. Баланюка, В.В. Борщевського, О.М. Бородіної, В.М. Геєця, С.М. Кваші, Д.Ф. Крисанова, Ю.Я. Лузана, Ю.О. Лупенка, О.М. Онищенко, М.І. Пугачова, О.Г. Шпикуляка, О.В. Шубравської, В.В. Юрчишина та багатьох інших, в яких акцент досліджень аграрної кризи зміщується в бік дії чинників макроекономічної дестабілізації (так звана "Петля аграрної кризи"), наслідками незавершеної аграрної реформи Л.Д. Кучми, не ефективністю аграрних перетворень, зокрема в частині окремих питань аграрного регулювання в т.ч. й політики державної підтримки розвитку галузі в контексті інтеграції України до світових продовольчих ринків, пріоритезації європейського вектору української геополітики, долучення до вирішення світової продовольчої кризи).

Водночас керуючись загальновизнаною симптоматикою аграрної кризи в межах четвертого етапу еволюціонування її дослідження, автором статті вбачається за необхідне долучити до відповідної симптоматики відсутність цільового орієнтування аграрної політики на забезпечення виконання ЦРТ/ЦСР (виділені на рис. 7), спричинених ними кількісно-якісних перетворень в аграрному секторі економіки України, інституційних змін регулювання його розвитку, а також уточнення поняття "аграрна криза" як порушення рівноваги соціально-економічної структури аграрного сектору економіки, обумовлене переходом до нової моделі аграрного виробництва, спрямованої на інтенсифікацію виробництва продовольчих ресурсів та реалізацію ЦРТ/ЦСР.

Література:

1. Большая советская энциклопедия [Электронный ресурс]. — Режим доступа <http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/153218>

2. Варга Е.С. Проблема аграрных кризисов // Е.С. Варга. Очерки по проблемам политэкономии капитализма. — М.: Политиздат, 1965. — С. 259—307.

3. Галушко В.П. Формування ринку землі в Україні // В.П. Галушко, Ю.Д. Білик, А.С. Даниленко. — К.: Вид-во Урожай, 2006. — 277 с.

4. Гальчинський А.С. Криза і цикли світового розвитку / А.С. Гальчинський. — К.: АДЕФ-Україна, 2009. — 391 с.

5. Економічна енциклопедія: у 3 т. / Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — К.: Вид. центр "Академія", 2000. — Т. 1. — 864 с.

6. Забловський А. Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015—2020 роки: оцінка дороговказів податкового реформування / А. Забловський, С. Петруха, Н. Назукова // Економіст: Науковий та громадсько-політичний журнал. — К.: ВПП "Пошук-Інвест", Коваленко Ю.С. — 2015. — № 7. — С. 6—12.

7. Зубець М.В. Інноваційно-випереджувальна модель якісно нового розвитку агропромислового виробництва / М.В. Зубець, П.Т. Саблук, С.О. Тивончук // Економіка АПК. — 2008. — № 12. — С. 3—8.

8. Каблуков Н.А. Вопрос о рабочих в сельском хозяйстве. — М., 1884.

9. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Джон Мейнард Кейнс. Избранные произведения. — М.: Экономика, 1993. — С. 224—518.

10. Коваленко В.В. Антикризисное финансовое управление в системе субъектов экономической деятельности: методы та інструменти оцінювання [Текст]: монографія / В.В. Коваленко, М.В. Суганяка, В.І. Фучеджи. — Одеса: — 2013. — 381 с.

11. Любошиц Л.И. Вопросы марксистско-ленинской теории аграрных кризисов. — М., 1949. — С. 65.

12. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции в России. — Изд. 4-е. — Т. 1. — М.: Госиздат, 1929. — 277 с.

13. Мальтус Т. Опыт о законе народонаселения [Электронный ресурс] / Т. Мальтус. — Режим доступа: http://www.e-reading.club/bookreader.php/150911/Mal%27tus_-_Opyt_o_zakone_narodonaseleniya.html

14. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / Карл Маркс. — М.: Политиздат, 1978. — Т. 1., Кн. I: Процесс производства капитала. — 908 с.; Т. 2., Кн. II: Процесс обращения капитала. — 648 с.; Т. 3., Кн. III: Процесс капиталистического производства взятый в целом. — 1084 с.

15. Мартынов В.А. Послевоенный аграрный кризис // Современные циклы и кризисы / Под

ред. А.М. Румянцева и др. — М., 1967. — С. 366—422.

16. Маслов П. Аграрный вопрос. — Изд. 6-е, дополненное. — М.: Госиздат, 1929. — 431 с.

17. Національне бюро економічних досліджень США (NBER) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nber.org/chapters/c2153.pdf>

18. Петруха С.В. Метаморфози базових інструментів державної аграрної політики / С.В. Петруха, Н.М. Петруха, К.С. Куницький // Бізнес Інформ. — 2015. — № 3. — С. 158—169.

19. Пигу А.С. Экономическая теория благосостояния. — Т. 1—2. — М.: Прогресс, 1985. — 456 с. (Сер. "Экономическая мысль Запада").

20. Полная энциклопедия Русского Сельского Хозяйства и соприкасающихся с ним наук / общ. ред. А.Ф. Рудзкий. — Издание А.Ф. Девриена. — С.-Петербург: типография Императорской Академии наук, 1900—1912. — Т. 4. — С. 1027.

21. Саблук П. Реалізація механізму реформ в аграрній сфері / П. Саблук // Економіка АПК. — 2011. — № 10. — С. 3.

22. Спектатор М. Теория аграрных кризисов. — М.: МАИ, 1929. — 136 с.

23. Туган-Барановский М.Н. Периодические промышленные кризисы: История английских кризисов. Общая теория кризисов: Избранное / М.Н. Туган-Барановский; под ред. Л.И. Абалкина; Рос. акад. наук, Ин-т экономики. — М.: Наука: Росспэн, 1997. — 573 с.

24. Цілі розвитку тисячоліття. Україна: 2000—2015 рр. Національна доповідь. — К.: Представництво ООН в Україні, 2015. — 124 с.

25. Brown L.R. Nobel Peace Prize: developer of high-yield wheat receives award (Norman Ernest Borlaug) // Science. — 1970. — 170. — № 3957. — P. 518—519.

26. Gollin D., Parente S., Rogerson R. The Role of Agriculture in Development. // American Economic Review, 2002. — № 92 (2). — P. 160—164.

27. Machlup F. Fuhrer durch die Krisenpolitik. Wien, 1934.

28. Sering M. Agrarkrisen und Agrarzolle. Berlin, Leipzig, 1925. — 127 p.

29. Sombart W. Versuch einer Systematik der Wirtschaftskrisen // Archiv fur Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. — 1904. — № 1. — S. 1—21.

30. Sustainable Development Goals. UNDP [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.undp.org/content/undp/en/home/sustainable-development-goals.html>

References:

1. Bolshaia sovetskaia entsyklopedyia [The Great Soviet Encyclopedia] [Online], available at: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/153218>

2. Varha, E. S. (1965), Problema ahrarnykh krizisov [Problem of agrarian crises], Ocherky po problemam polytekonomii kapitalizma, Politizdat, Moscow.
3. Halushko, V. P. (2006), Formuvannia rynku zemli v Ukraini [Building land market in Ukraine], Vyd-vo Urozhai, Kyiv, Ukraine.
4. Halchynskiy, A. S. (2009), Kryza i tsykly svi-tovoho rozvytku [The crisis and the global development cycles], ADEF-Ukraina, Kyiv, Ukraine.
5. Ekonomichna entsyklopediia (2000) [The economic encyclopedia], vol. 1, Vyd. tsentr "Akademii", Kyiv, Ukraine.
6. Zablovskiy, A. Petrukha, S. and Nazukova, N. (2015), "The unified comprehensive strategy for the development of agriculture and rural areas on the 2015—2020: evaluation of waymarks of tax reform", Ekonomist: Naukovyi ta hromadskopolitychnyi zhurnal, vol. 7, pp. 6—12.
7. Zubets, M. V. Sabluk, P. T. and Tyvonchuk, S. O. (2008), "Innovational-outrunning model of qualitatively new development of agriculture production", Ekonomika APK, vol. 12, pp. 3—8.
8. Kablukov, N. A. (1884), Vopros o rabochikh v sielskom khoziaistve [The question of workers in agriculture], Moscow.
9. Keynes, J. M. (1993), Obshchaia teoriia zaniatosti, protsenta i deneh. [General Theory of Employment, Interest and Money], Ekonomika, Moscow.
10. Kovalenko, V. V. Suhaniaka, M. V. and Fuchedzhy, V. I. (2013), Antykryzove finansove upravlinnia v systemi subiektiv ekonomichnoi diialnosti: metody ta instrumenty otsiniuvannia [Anticrisis financial management in the system of subjects of economic activities: methods and assessment tools], Odesa, Ukraine.
11. Liuboshyts, L. I. (1949), Voprosy marksist-sko-leninskoi teorii ahrarnykh krizisov [Questions of Marxist-Leninist theory of agrarian crises], Moscow.
12. Liashchenko, P. I. (1929), Ocherki ahrarnoi evoliutsii v Rossii [Essays agrarian evolution in Russia], 4th ed, Hosizdat, Moscow.
13. Malthus, T. R. (1798), Opyt o zakone narodonaseleniya [An Essay on the Principle of Population], [Online], available at: http://www.e-reading.club/bookreader.php/150911/Mal%-27tus_-_Opyt_o_zakone_narodonaseleniya.html.
14. Marx, K. (1978), Kapital. Kritika politicheskoi ekonomii [Capital: Critique of Political Economy], vol. 1—3, Politizdat, Moscow.
15. Martynov, V. A. (1967), Poslevoennyi ahrarnyi krizis [The postwar agrarian crisis], Sovremennye tsykly y krizisy, Moscow, pp. 366—422.
16. Maslov, P. (1929), Ahrarnyi vopros [The Agrarian question], 6th ed, Hosizdat, Moscow.
17. Natsionalne biuro ekonomichnykh doslidzhen SShA (NBER) (2016), [Online], available at: <http://www.nber.org/chapters/c2153.pdf> (Accessed 8 Aug 2016).
18. Petrukha, S. V., Petrukha, N. M. and Kunytskyi, K. S. (2015), "Metamorphosis of basic instruments of state agrarian policy", Biznes Inform, vol. 3, pp. 158—169.
19. Pigou, A. C. (1985), Ekonomicheskaiia teoriia blahosostoianiiia [The Economics of Welfare], vol. 1—2, Prohress, Moscow.
20. Polnaia entsyklopediia Russkoho Selskoho Khoziaistva i soprikasaiushchikhsia s nim nauk [Complete Encyclopedia of Russian Agriculture and contiguous with him Sciences] (1900—1912), vol. 4, Tipohrafiia Imperatorskoi Akademii nauk, S.-Peterburh.
21. Sabluk, P. (2011), "The Implementation of reform mechanism in agrarian sphere", Ekonomika APK, vol. 10, p. 3.
22. Spektor, M. (1929), Teoriia ahrarnykh krizisov [The theory of agrarian crises], MAI, Moscow.
23. Tuhan-Baranovskii, M. N. (1997), Periodicheskie promyshlennye krizisy: Istoriia anhliskikh krizisov. Obshchaia teoriia krizisov: Izbrannoe [Periodic Industrial Crises: A History of the English crises. The general theory of crises: Favorites], Nauka: Rosspen, Moscow.
24. Predstavnytstvo OON v Ukrainy (2015), Tsili rozvytku tysiacholittia. Ukraina: 2000—2015 rr. Natsionalna dopovid [Millennium Development Goals. Ukraine: 2000-2015. National Report], UN Office in Ukraine, Kyiv, Ukraine.
25. Brown, L. R. (1970), "Nobel Peace Prize: developer of high-yield wheat receives award (Norman Ernest Borlaug)", Science, vol. 3957, pp. 518—519.
26. Gollin, D. Parente, S. and Rogerson, R. (2002), "The Role of Agriculture in Development", American Economic Review, vol. 92 (2), pp. 160—164.
27. Machlup, F. (1934), Fuhrer durch die Krisenpolitik, Wien.
28. Sering, M. (1925), Agrarkrisen und Agrarzolle, Berlin, Leipzig.
29. Sombart, W. (1904), "Versuch einer Systematik der Wirtschaftskrisen", Archiv fur Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, vol. 1, pp. 1—21.
30. United Nations Development Programme (2015), Sustainable Development Goals, available at: <http://www.undp.org/content/undp/en/home/sustainable-development-goals.html>

Стаття надійшла до редакції 15.02.2017 р.